

شده، چشمه‌هایی داشته که به بنی چشم متعلق بوده است (ع) خلیفه بن خیاط، ص ۱۷۸؛ بکری؛ یاقوت حموی، همانجاها). از نامهای مشهور ذوالحلیفه که امروزه نیز رایج است، بشرعی، آبارعلی و ابیارعلی است. برپایه منابع تاریخی، پیامبر صلی الله علیه و آله وسلم این منطقه را به امام علی علیه السلام بخشید و آن حضرت با حفر چاههایی آنجا را آباد کرد (ع بلاذری، ص ۲۲؛ مراغی، ص ۲۶۲؛ عینی، ج ۱۷، ص ۲۲۵، ج ۲۵، ص ۶۲؛ خطّاب، ج ۴، ص ۴۱؛ خطیب شریینی، ج ۱، ص ۴۷۲). گفتنی است ذوالحلیفه نام منطقه دیگری واقع در تهامه (میان حاذه و ذات عرق) نیز بوده است (ع یاقوت حموی، همانجا).

برپایه منابع تاریخی، پیامبر اکرم سه بار در ذوالحلیفه محرم شد: نخست در سال ششم و سپس در سال هفتم برای ادای عمره و بار سوم در سال دهم برای ادای حج (حججه الوداع^۳). بار اول در زیر درختی از نوع طَلْح (سَمْرَه) و دو بار بعد در مسجدی احرام بست که بعداً در مکان آن درخت کاشتند و به مسجد شجره معروف شد. پیامبر در حججه الوداع پس از نمازگزاردن در مسجد شجره، در منطقه‌ای نزدیک آن موسوم به «بیداء» لبیک گفت و ذوالحلیفه را میقات اهالی مدینه اعلام کرد (برای نمونه ع احمد بن حنبل، ج ۱، ص ۳۳۹؛ دارمی، ج ۲، ص ۲۹-۳۰؛ بسخاری، ج ۲، ص ۱۴۲؛ حرّعاملی، ج ۱۱، ص ۳۰۸، ۳۱۱، ج ۱۲، ص ۳۷۲-۳۷۳). مسجد شجره به نامهای دیگری چون مسجد ذوالحلیفه، میقات، ابیار علی، احرام و مُحْرَم نیز نامیده شده است (ع ابن بطوطه، ج ۱، ص ۱۴۷؛ مراغی، ص ۲۶۲-۲۶۳؛ بخاری، ص ۴۱۴؛ دواج، ص ۳۵۲-۳۵۳؛ عبدالباسط بدر، ج ۳، ص ۲۹۲-۲۹۴).

عمر بن عبدالعزیز (حک: ۹۹-۱۰۱) مسجد شجره را در قرن نخست ضمن تجدیدنمای مساجدی که پیامبر اکرم در آنها نماز گزارده بود، بازسازی کرد (ع ابن شیبّه نمیری، ج ۱، ص ۷۴). از آن پس، این مسجد بارها روبه خرابی نهاد و بازسازی شد، چنانکه در حدیثی که کلینی (ج ۴، ص ۳۳۴) نقل کرده گزارش شده که بخش مسقف مسجد پیشتر جزء آن نبوده است. ابن جبیر که در قرن ششم این مسجد را دیده، آن را مسجدی با مناره‌ای سفید و بلند وصف کرده است (ع ص ۱۴۹). مَطْرَى نیز که در قرن هشتم از آنجا عبور کرده، آن را مسجدی بزرگ وصف کرده و از خرابی مناره آن خبر داده است (ع ص ۶۸). خطّاب، فقیه مالکی، به نقل از ابن جماعه شافعی (متوفی ۷۳۳)، از ویرانی این مسجد سخن گفته است (ج ۴، ص ۴۱). در ۸۶۱، شخصی به نام زین الدین (حاکم مصر) و در ۱۰۹۰ یکی از اهالی هند با اجازه دولت عثمانی به نوسازی مسجد شجره اقدام کردند (ع سمهودی، ج ۳، ص ۳۸۴؛ افندی، ص ۱۶). با این همه، مسجد

فرشچیان، تهران ۱۳۸۷ ش؛ سلیمان بن ابراهیم قندوزی، ینابیع المودّة لِذَوِي الْقُرْبَى، چاپ علی جمال اشرف حسینی، قم ۱۴۱۶؛ حسین بن علی کاشفی، روضة الشهداء، چاپ محمد رضائی، [تهران] ۱۳۴۱ ش؛ گلوآزه‌های عزا بر گلبرگهای رثا: گلدسته‌ای از مجالس طرفه و غریبه شبیه‌خوانی، به کوشش جابر عناصری، تهران: کیومرث، ۱۳۷۹ ش؛ مجلسی؛ مردم‌نگاری مراسم عزاداری ماه محرم در شهرستان بیرجند، سرپرست پژوهش: احمد برآبادی، تهران: مرکز نشر و تحقیقات قلم آشنا، ۱۳۸۰ ش؛ عبدالرزاق مقّم، مقتل الحسین علیه السلام، بیروت ۱۹۷۹/۱۳۹۹؛ محمدتقی بن محمد نیرتیزی، دیوان، تهران ۱۳۸۶ ش؛ صادق همایونی، «تحلیلی از تعزیه عروسی قاسم (ع)»، در تعزیه: نیایش و نمایش در ایران، همان؛ همو، تعزیه در ایران، شیراز ۱۳۸۰ ش؛

EIr., s.v. "Du'l-Janāh" (by Jean Calmard); Henri Massé, *Croyances et coutumes persanes, suivies de contes et chansons populaires*, Paris 1938; James Justinian Morier, *A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816*, London 1818; David Pinault, *Horse of Karbala: Muslim devotional life in India*, New York 2001; Samuel Graham Wilson, *Persian life and customs*, New York 1973.

/ ابراهیم موسی پور /

ذوالحلیفه، نام روستایی در جنوب مدینه، میقات (محل مُحْرَم شدن) حاجیان و عمره‌گزارانی که از مسیر مدینه به مکه می‌روند. واژه حَلِيفَه مصغّر حَلِيفَه یا حَلِيفَه و این کلمه مفرد خلفاء نام گیاهی است که با آن حصیر و بوریا می‌یافتند. برخی هم اصل آن را از «حلف» به معنای سوگند خوردن دانسته و گفته‌اند که عرب پیش از اسلام در آن منطقه دسته‌جمعی سوگند می‌خوردند (ع بکسری، ج ۲، ص ۴۶۴؛ شهید ثانی، ج ۲، ص ۲۲۴؛ طریحی، ذیل «حلف»؛ نیز برای معانی لغوی ماده ع جوهری؛ فیروزآبادی، ذیل «حلف»). فاصله این روستا از مدینه در حدود هشت کیلومتر (عاملی، ص ۱۳۴) و در منابع متقدم به اختلاف از چهار تا هفت میل ذکر شده است (برای نمونه ع حرّبی، ص ۴۲۷؛ یعقوبی، ص ۳۱۳؛ یاقوت حموی، ذیل «الحلیفه»). در پاره‌ای منابع این فاصله یک یا دو میل هم گزارش شده است (ع طوسی، ج ۱، ص ۳۱۳؛ عینی، ج ۲، ص ۲۱۸) که دقیق به نظر نمی‌رسد. فاصله ذوالحلیفه را از مسجدالنبی پاره‌ای منابع ۱۹۷۳۲۵ ذراع (ع سمهودی، ج ۴، ص ۱۵۳؛ ابن عابدین، ج ۲، ص ۱۵۲) و منابع جدید چهارده کیلومتر گزارش کرده‌اند (برای نمونه ع محمدباقر نجفی، ج ۱، ص ۱۷۳؛ عبدالباسط بدر، ج ۳، ص ۲۹۲). این منطقه که گاهی «حلیفه» هم خوانده

205405
230400

تاريخ وعمارة
مسجد الميقات بذية الحليفة
المعروف بمسجد الشجرة
أو ما يعرف بمسجد
الإحرام أو مسجد أبيار علي

بمنطقة الميقات

ss. 483 - 532

معالم
المدينة المنورة
بين العمارة والتاريخ

الجزء الرابع

تاريخ وعمارة المساجد الأثرية القديمة
بالمدينة المنورة

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Doc. No:	205405
Tas. No:	953.8
	KAKIM

المجلد الرابع

دكتور مهندس

عبد العزيز بن عبد الرحمن بن إبراهيم كعكي

مراجعة وتدقيق

الدكتور وليد بن عبد الرحمن كعكي
الأستاذ بكلية الهندسة - جامعة طيبة

الأستاذ محمد بن عبد الوهاب العباسي
الباحث والمؤرخ في آثار ومعالم المدينة المنورة

1432 / 2011
Beirut

الدكتور أحمد محمد محمد شعبان
الباحث بمركز بحوث ودراسات المدينة المنورة

Dia'cin
torandi.

خِلاَصُ الْوَفَا بِأَجْبَلِ دَارِ الْمُصْطَفَى

تَارِيخُ الْمَدِينَةِ الْمُنَوَّرَةِ

لِإِسْتَامِ عَصْرِهِ وَوَحِيدِ دَهْرِهِ

السَّيِّدِ السَّمُودِيِّ الْمَدِينِيِّ *
رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَأَرْضَاهُ
وَجَعَلَ الْجَنَّةَ مُتَقَلِّبًا وَمَشْوَاهُ

Zukhratay
419

بتعليق
فضيلته الشيخ إبراهيم الفقيه

الطبعة الثانية
١٤٠٣ هـ ١٩٨٣ م

طبع على نفقة
جعفر الفقيه
مفتون الطبع محفوظه للناس

Det. Vakfi
polisi
5553
953.2
SEM.H

الباب السابع

فيها يعزى إليه صلى الله عليه وسلم من المساجد التي صلى فيها في الأسفار والغزوات وفيه ثلاثة فصول

الأول في مساجد الطريق التي كان يسلكها صلى الله عليه وسلم إلى مكة في الحج وغيره وهي طريق الأنبياء عليهم السلام تفارق طريق الناس اليوم بعد الرواح ومسجد الغزالة فلا تمر بالخيف ولا بالصفراء وقد أوردناها على ترتيبها من المدينة إلى مكة * (مسجد الشجرة) * وهي سمرة كان النبي صلى الله عليه وسلم ينزل تحتها بذي الحليفة كما في الصحيح ويعرف أيضاً بمسجد ذي الحليفة وهي بمكان المدينة في صحيح مسلم عن ابن عمر بات رسول الله صلى الله عليه وسلم بذي الحليفة يوماً وصلى في مسجدها وفي رواية له كان النبي صلى الله عليه وسلم يركع بذي الحليفة ركعتين وإذا استوت به الناقة قائمة عند مسجد ذي الحليفة أهل بهؤلاء الكلمات الحديث وليحیی عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا خرج إلى مكة صلى في مسجد الشجرة ولا بن زبالة عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان ينزل بذي الحليفة حين يعتمر وفي حجه حين يحج تحت سمرة في موضع المسجد (١) الذي بذي الحليفة وعن أبي هريرة صلى رسول الله صلى الله عليه وسلم في مسجد الشجرة إلى الاسطوانة الوسطى استقبلها وكانت موضع الشجرة التي كان النبي صلى الله عليه وسلم يصلي إليها وسيأتي بيان ذي الحليفة والمسافة إليها في ترجمتها قال المطري وهذا المسجد هو الكبير الذي هناك فكان فيه عقود في قبلته ومئذنة في ركنه الغربي الشمالي فتهدم على طول الزمان قلت جدده زين الدين الاستدار بالملكة المصرية فبنى عليه الجدار

(١) قد جدد هذا المسجد في حدود عام ١٢٨٩ جده بعض أهل الخير على يد شيخنا الشيخ عبد الغني النقشبندی المجدودي العمري الدهلوي.

تاج المفرد

في تحلية علماء المشرق

تأليف:

عالم الدين محيى الدين البلبوى

الجزء الأول

مقدمة وتحقيق:

العلامة الحسن السامح

Taġ el-meṣrik fī taḥliyye

atema el meṣrik

Hālid b. 'Isā el-Belwī

ḥasān el-Ḥasan es-Sā'ih

Maḡrib,

ZULHULAYFE
(295)

لله أي هوى برامه
لم يبق قلب في الحمى
بالله يا حادي القلوب
فاخذع فؤادى عليه
حيث القلوب المستهامه
الا وقد أعطى زمامه
ب اذا رجعت مع السلامة
يرعى لمنزله ذمامه

حتى انتهينا الى ذى الحليفة وهى على خمسة أميال من المدينة
أحرم من هناك أكثر الناس بالحج مفردين ، وقارنين ومتمتعين .
فأحرمت منها بحجة مفرد ، ومنها أحرم رسول الله صلى الله عليه
وسلم ومنها هو حرم المدينة الكريمة الى مشهد حمزة رضى الله عنه
الى (قبا) ثم سرنا ملبين راغبين لله تعالى مبتهلين ، ولم نزل نسير في
تلك الاودية وهجيرها يلفح . وزفيرها لا يكف عنا ولا يصفح الى أن
واغينا وادى الصفراء فنزلنا على نعيمه الذي به حبيبت الذماء ، وان هو
الا الاسودان التمر والماء ، وسرنا الى أن نزلنا ببدر وهناك يجتمع من
مصر والشام الطريقتان ، ويتألف منهما الفريقتان . وبمنزلنا ذلك
اجتمعنا مع الركب المصري والمحمل الأمري فروينا من عذب ذلك
الماء ، وزرنا مشاهد الصحابة الشهداء . ثم رحلنا الى أن وردنا ماء
(رابغ) بقرب الجحفة فأحرم هناك من كان دون احرام . وارتحلنا
محرمين الى بلد حرام . الى أن وصلنا (خليص) فوردنا في ماءها النمير .
وتروودنا تموها الكثير ، وارتحلنا الى أن وصلنا الى بطن (مرو) وقد
أنسنا بدنسو المرام . والاقتراب من بيت الله الحرام . فأدركنا في تلك
الطريق الظلال بقية المقييل ، وخيمنا بين متكاثف ذلك النخيل ، وسرنا
الى أن وصلنا مكة شرفها الله تعالى فدخلناها من كداء الثانية التسي
بأعلاها في ضحوة يوم السبت الخامس لذي حجة من العام المذكور .
والاصوات تصافح الأذان بالتلبية ، والاسنة تضج بالرغبي (145)

145 الرعاء مثل الرغبي ، من رغب اليه = ابتهل .

Zulfikar

كتاب «المنايك» وأماكن طرق الحج ومعالم الجزيرة

Tashreeh	4825
Tasreef	953.2
Tasreef	HAB.M

تخفي

حمد الجاسر

مشورات دار اليمامة للبحث والترجمة والنشر - المملكة العربية السعودية

ذو الحليفة ، وهي الشجرة :

حدثني يحيى بن حسن ، عن زبير عن عبد الجبار بن سعد ، عن سليمان بن محمد عن ابن أبي سبرة ، عن أبي بكر بن عبد الله بن عبيد الله بن عمرو وموسى بن عقبة ، عن نافع عن ابن عمر عن رسول الله ﷺ انه كان إذا خرج إلى مكة صلى في مسجد الشجرة (١) .

وزعم زبير عن محمد بن الحسن ، عن مالك بن أنس عن نافع عن ابن عمر ان النبي ﷺ أناخ بالبطحاء الذي بالحليفة وصلّى بها .

حدثني عبد الله بن عمرو بن أبي سعد ، قال حدثني محمد بن اسحاق المسيبي ، قال حدثنا أبو ضمرة ، عن موسى بن عقبة ، عن نافع أن عبد الله بن عمر أخبره أن رسول الله ﷺ كان ينزل بذى الحليفة حين يعتمر ، وفي حجته حين حج ، تحت شجرة في موضع المسجد الذي بذى الحليفة ، وكان إذا قدم راجعاً من غزو ، وكان في تلك الطريق ، أو حج ، أو عمرة ، هبط بطن الوادي ، فإذا ظهر من بطن الوادي أناخ بالبطحاء (٢) التي على شفير

(١) أورد المؤلف تحديد المساجد النبوية بين مكة والمدينة عن موسى بن عقبة ، صاحب «الغازي» المعروف و(عن) نادر الأسود الذي وصفه بقوله : كان أعلم الناس بالطرق بين مكة والمدينة لكثرة سلوكه .

وقد وصلت إلينا رواية ابن عقبة عن طريق الامام البخاري الذي اتصلت روايته به بواسطة رابين اثنين عن موسى ، بينما مؤلف كتابنا هذا متصل روايته بموسى من ثلاثة طرق موضحة في الكتاب ، وبواسطة ثلاثة من الرواة . وقد رأينا ايراد رواية الامام البخاري ، لاشتمالها على كثير مما أورد المؤلف ، قال :

باب المساجد التي على طرق المدينة ، والمواضع التي صلى فيها النبي (ص) . حدثنا محمد بن ابي بكر المقدمي قال ثنا فضيل بن سليمان قال : ثنا موسى بن عقبة . قال : رأيت سالم بن عبد الله يتجرى أماكن من الطريق فيصلّي فيها ، ويحدث أن اياه كان يصلّي فيها ، وأنه رأى النبي (ص) يصلّي في تلك الامكنة، وحدثني نافع عن ابن عمر رضي الله عنهما انه كان يصلّي في تلك الامكنة وسألت سالمًا فلما علمه الاوافق ناقما في الامكنة كلها الا انها اختلفا في مسجد بشرف الروحاء . قال حدثنا ابراهيم بن المنذر ثنا انس بن عياض قال ثنا موسى بن عقبة عن نافع ان عبد الله ←

ذوالحلیفه

پس از این تعیین به نام ذوالحلیفه مشهور گشته و مورد سخن محدثین و سیره‌نگاران و بعدها مورخین و فقهاء قرار گرفت. پس از میقات شدن ذوالحلیفه پیرامون درختی که پیامبر (ص) در زیر آن استراحت می‌فرمود مسجدی ساخته شد و هرگاه رسول الله (ص) به حج یا عمره مشرف می‌شدند در آن مسجد نماز خوانده و احرام بسته و لیبک گویند به سوی مکه حرکت می‌کردند. این جایگاه از دیدگاههای مختلف به نامهای گوناگون نامیده شده و مشهور می‌باشد که آنها عبارتند از:

مسجد الشجرة ، مشهورترین نام پس از نام ذوالحلیفه است و علت این نام گذاری انتساب این مسجد به همان درختی است که رسول الله (ص) زیر آن می‌نشسته‌اند.

مسجد الاحرام ، به علت این که این جایگاه محل احرام حاجیان است به نام احرام نامیده شده است.

مسجد المیقات ، این نام هم بدین علت است که این جایگاه یکی از میقاتهای حج و عمره حاجیان به شمار می‌آید.

مسجد آبیار علی ، یا مسجد چاههای علی (ع). این نام از شهرت فراوانی برخوردار است و امروزه تمامی منطقه به همراه مسجد شجره و شهرک پیرامون آن به این نام معروف است و این نام بر روی نوشته‌های شهرداری و راهنمایی شهر مدینه نیز نوشته شده و نزد اهالی منطقه به این نام نیز شهرت دارد و گفته می‌شود علت این نام گذاری آن است که پس از رحلت رسول الله (ص) و غضب خلافت، حضرت علی بن ابی طالب (ع) چاههای متعددی برای نخلستانهای خود در این منطقه حفر نمود و به آبیاری آنها پرداخت و سپس تمام نخلستانها و چاهها و عایدات آنها را وقف بر فقیران و نیازمندان مسلمان نمود. مسجد ذوالحلیفه که امروزه در آغاز بزرگراه مدینه - مکه و در ۱۰ کیلومتری حومه شهر مدینه قرار دارد از زمان پیامبر (ص) همواره مورد توجه مسلمانان قرار داشته و ساختمان آن مکرراً تعمیر و توسعه و تجدید بنا شده است. به نوشته سمهوری در *وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفی* ساختمان کهن این مسجد در ۸۶۱ ق از سوی زین الدین استدار حاکم وقت مصر بازسازی شد، و پس از این تاریخ چندین بار مسجد ترمیم و تعمیر گردید که آخرین آن ساختمان شاه فهد بن عبدالعزیز آل سعود در ۱۳۶۷ ش می‌باشد، که مسجد را به یکی از زیباترین و بزرگترین مساجد عربستان - پس از مسجد الحرام و مسجد النبی (ص) - تبدیل نمود. شکل ظاهری و مناره یله دار ساختمان الهام گرفته از ساختمان مسجد احمد بن طولون در قاهره است که او نیز الهام گرفته از مسجد جامع بزرگ سامراء که به نام جامع المتوکل و مناره آن به نام (ملویه) شهرت دارد و ساختمان آن به دوره المتوکل

نامه‌های ایشان در آن است بیاورید آوردند و نامه‌ها را بر خُر و یارانش فرو ریختند. حر عرض کرد ما از کسانی نیستیم که چیزی از این نامه‌ها را برای شما نوشته باشیم و مأموریم هنگامی که به شما رسیدیم از شما جدا نشویم تا شما را به کوفه نزد امیر عبیدالله بن زیاد ببریم. امام (ع) خواستند که راه مکه در پیش گیرند، حر ممانعت کرد اصحاب ابی عبدالله الحسین (ع) دستهای خویش را بر قبضه‌های شمشیرهای خود بردند و منتظر دستور امام (ع) بودند. خُر عرض کرد به خدا سوگند من مأمور به جنگ با شما نیستم فقط دستور دارم که از شما جدا نشوم. پس از مذاکره قرار بر این شد که امام (ع) راهی غیر از راه کوفه و مکه انتخاب کنند لذا ابی عبدالله الحسین (ع) از ذوحسم راهی کربلا گردید.

منابع: اخبار الطوال ، ترجمه فارسی، ۲۹۵؛ اعیان الشیعه، ۵۶۲/۱

تاریخ طبری، ۴۰۱۵؛ کربلا فی حاضرها و ماضیها خطی.

عبدالحسین شهیدی صالحی

✓ ذوالحلیفه، که به نامهای مسجد شجرة، یا مسجد احرام و یا حسا نیز مشهور است. ذوالحلیفه به معنای سرزمینی است که در آن (حَلَفَ) یا (حَلَفَاء) می‌روید، و حلفاء گیاهی است خودرو شبیه نی که در نیزارها و باتلاقها می‌روید و کناره‌های آن به گونه‌ای همچون شاخه‌ها و برگهای درخت خرمانوک تیز و آزار دهنده می‌باشد از این رو از آن برای تیرو کمان در گذشته استفاده می‌شده است. و حلیفه کوچک شده نام (حَلِيفَه) و ذوالحلیفه نام منزلگاهی میان دشتی در شمال غربی مدینه منوره می‌باشد. این دشت که میان آن باتلاق و نیزاری بوده است، پیش از ظهور اسلام میان سکونتگاه دو شاخه از قبیله مشهور یثرب یعنی شاخه بنی جشم بن بکر از قبیله هوازن و شاخه بنی خفاجه از بنی عقیل قرار داشته است و چون در این نیزار گیاه حلفاء می‌رویده است از این رو به این نام شهرت یافته است؛ لیکن آنچه سبب جاودانگی نام آن شد، همانا قرار داده شدن آن از سوی پیامبر (ص)، به عنوان یکی از میقاتهای احرام حاجیان می‌باشد. بنابر روایات محدثین و مورخین و سیره‌نگاران در گوشه‌ای از ذی الحلیفه درختی سایه‌دار بوده است که پیامبر (ص) همواره در زیر آن می‌نشسته‌اند. و هنگامی که خداوند فریضه حج را بر مسلمانان واجب کرد و شهر مکه و بخشهایی از بیابانهای پیرامون آن را حرم و محل امن قرار داد، پیرامون مکه جایگاههایی را معین نمود که بر هر مسلمان واجب است هنگام عبور از آنها لباسهای خود را به در آورده و لباس مخصوص حج (=احرام) را بپوشد. این جایگاههای ورودی را در اصطلاح فقهی میقات می‌گویند (← میقات). ذوالحلیفه یکی از این میقاتها است، و